

Noila ABDURAXIMOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail:nellynelly9160@gmail.com

O'zMU professori, f.f.d. J.Djumabayeva taqrizi asosida

INGLIZ, RUS VA O'ZBEK TILLARIDA HIS-TUYG'ULARNI IFODA ETUVCHI TIL BIRLIKLARINING KOGNITIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz, rus va o'zbek tillarida his-tuyg'ularni ifoda etuvchi til birliklarining kognitiv va pragmatik xususiyatlari o'rganiladi. Qiyosiy tahlil yordamida ishda hissiy tajribalarni konseptualashtirish va so'zlashishning universal va madaniy-spetsifik modellari aniqlanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, garchi uchala til ham ba'zi universal konseptual metaforalarni (masalan, g'azab – bu olov) qo'llasa-da, ularning lingvistik materiallashuvi va his-tuyg'ularni ifodalashning asosiy pragmatik strategiyalari keskin farq qiladi. Bu farqlar lingvistik tipologiya, tarixiy-madaniy tajriba va milliy kommunikativ odob-xloq qoidalari bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari kognitiv tilshunoslik, madaniyatlararo muloqot, tarjima nazariyasi va til o'qitish uchun ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Hissiy kontseptlar, emotsional leksika, konseptual metafora, pragmatika, qiyosiy tahlil, kognitiv tilshunoslik, madaniyatlararo muloqot, ingliz, rus, o'zbek.

КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЭМОЦИИ, В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье исследуются когнитивные и прагматические особенности языковых единиц, выражающих эмоции в английском, русском и узбекском языках. С помощью сравнительного анализа в работе выявляются универсальные и культурно-специфические модели концептуализации и вербализации эмоциональных переживаний. Исследование показывает, что, хотя все три языка разделяют некоторые универсальные концептуальные метафоры (например, гнев – это жар), их языковые реализации и доминирующие прагматические стратегии выражения эмоций существенно различаются. Эти различия обусловлены лингвистической типологией, историко-культурным опытом и национальным коммуникативным этикетом. Результаты исследования значимы для когнитивной лингвистики, межкультурной коммуникации, теории перевода и преподавания языков.

Ключевые слова: Эмоциональные концепты, эмотивная лексика, концептуальная метафора, прагматика, сравнительный анализ, когнитивная лингвистика, межкультурная коммуникация, английский, русский, узбекский.

COGNITIVE-PRAGMATIC FEATURES OF LINGUISTIC UNITS EXPRESSING EMOTIONS IN ENGLISH, RUSSIAN, AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article explores the cognitive and pragmatic features of linguistic units expressing emotions in English, Russian, and Uzbek. Through a comparative analysis, the study identifies universal and culturally specific models of conceptualizing and verbalizing emotional experiences. The research reveals that while all three languages share certain universal conceptual metaphors (e.g., anger is heat), their linguistic realizations and the dominant pragmatic strategies for expressing emotions differ significantly. These differences are determined by linguistic typology, historical-cultural experience, and national communicative etiquette. The findings have implications for cognitive linguistics, intercultural communication, translation studies, and language teaching.

Key words: Emotion concepts, emotive vocabulary, conceptual metaphor, pragmatics, comparative analysis, cognitive linguistics, intercultural communication, English, Russian, Uzbek.

Kirish. Til – nafaqat dunyo haqidagi faktlarni uzatish, balki insonning ichki olami, uning hissiyotlar dunyosining eng nozik qirralarini ifodalashning asosiy vositasi hisoblanadi. His-tuyg'ular inson psixikasining murakkab hodisasi sifatida til tizimida o'z aksini topib, muayyan madaniy-konseptual shakllarda so'zlanadi. Ushbu so'zlanish jarayoni har xil til va madaniyatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu tilning nafaqat aloqa, balki milliy dunyoqarash va mentalitetni aks ettiruvchi vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda his-tuyg'ular tilini o'rganish ikki asosiy yo'nalish – kognitiv va pragmatik –ning uyg'unlashuvini talab qiladi[1]. Ingliz, rus va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub (german, slavyan va turkiy) bo'lib, har biri o'zining murakkab tarixiy, madaniy va ijtimoiy rivojlanish yo'lidan o'tgan. Ushbu tillarni hissiy leksika nuqtai

nazaridan qiyosiy o'rganish nafaqat ularning tizimli farqlarini, balki inson aqli va madaniyati o'rtasidagi universal bog'liqliklarni ham aniqlash imkonini beradi. Biroq, mavjud adabiyotlarda, ayniqsa o'zbek til materialini kognitiv-pragmatik nuqtai nazardan qiyosiy o'rganish yetarlicha darajada aks ettirilmagan[2].

Tadqiqotning quyidagi vazifalari belgilandi:

1. Uchala tildagi asosiy hissiy kontseptlar doirasini (“quvonch/joy/радость”, “g'azab/anger/гнев”, “qayg'u/sadness/печаль”, “qo'rquv/fear/страх”, “muhabbat/love/любовь”) chegaralash va ularning nominativ bazasini solishtirma tavsiflash.

2. His-tuyg'ular ifodasiga xizmat qiluvchi konseptual metafora va metonimiya modellarini aniqlash, ularning universal va madaniy-spetsifik xususiyatlarini ochib berish.

3. Olingan natijalarni umumlashtirib, his-tuyg'ularning til orqali ifodalanishining har uch til uchun umumiy kognitiv-pragmatik modelini taklif qilish.

Tadqiqot metodologiyasi va mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu murakkab masalani o'rganishda quyidagi lingvistik metodlarning majmuasi qo'llanildi:

Qiyosiy-tipologik tahlil: Tillararo o'xshashlik va farqlarni aniqlash uchun asosiy metod bo'lib xizmat qildi.

Kontseptual tahlil: "Quvonch", "G'azab", "Muhabbat" kabi asosiy hissiy kontseptlarning tarkibiy tuzilishi va assotsiativ maydonlarini anglashga qaratildi.

Kognitiv tahlil: His-tuyg'ularni ifodalovchi birliklarning asosida yotgan metaforik (masalan, g'azab – bu olov) va metonimik (masalan, yurak – bu sevgi o'rni) modellarni ajratib ko'rsatishga xizmat qildi[3].

Pragmalingvistik tahlil: Til birliklarining real nutqiy kommunikatsiyada qanday ishlatilishi, ularning ilokativ kuchi (masalan, shikoyat, tahdid, hamdardlik bildirish) va perlokrativ ta'sirini o'rganishga yo'naltirildi.

Kontekstual va komponent tahlil: Leksik birliklarning ma'no nuanslarini va ularning boshqa so'zlar bilan birikish qobiliyatini aniqlashda qo'llanildi. Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy badiiy adabiyot matnlari, publitsistika, kinofilmlar dialogi, kundalik nutq materiallari (korpus lingvistikasi ma'lumotlari) va ma'lumotnomalardan olingan misollar xizmat qildi.

Adabiyotlar tahlili. His-tuyg'ular tilini o'rganish keng fanlararo maydon bo'lib, psixologiya, antropologiya va tilshunoslikka tegishli. Kognitiv tilshunoslik doirasida J.Lakoff va M.Jonsonning kontseptual metafora nazariyasi[4] ushbu sohani revolutsionlashtirdi va his-tuyg'ularning metaforik tabiatini tushunishga yo'l ochdi. Z.Kövecses[5] o'z tadqiqotlarida hissiy metaforalarning universalligini, shuningdek, ularning madaniy variativligini aniqladi. A.Vezhbicka[6] esa universal semantik primitivlar asosida turli tillardagi hissiy kontseptlarni solishtirishga harakat qildi.

Rus tilshunosligida hissiy leksikaga N.D.Arutyunova, Yu.D.Apresyan, V.I.Shaxovskiy, E.Yu.Myasishcheva kabi olimlarning ishlari bag'ishlangan bo'lib, ular semantik, pragmatik va kognitiv jihatlarni o'rganishgan[7]. O'zbek tilshunosligida esa his-tuyg'ular leksikasi, asosan, leksikografik tavsiflar, frazeologik birliklar tahlili[8] va oz miqdorda kontrastiv tadqiqotlar[9] doirasida o'rganilgan. Biroq, o'zbek tilidagi hissiy kontseptlarni ingliz va rus tillari

materiali bilan chuqur kognitiv-pragmatik qiyosiy tahlil hali etarli darajada amalga oshirilmagan. Shunday qilib, mazkur maqola ushbu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. 1. His-tuyg'ular ifodasining leksik tizimi: nominativ bazaning qiyosiy tahlili Har uch tilda ham his-tuyg'ularni ifodalovchi so'zlar quyidagi asosiy grammatik guruhlarda mavjud: Nomlar (to'g'ridan-to'g'ri nominatsiya): joy – радость – quvonch; anger – гнев – g'azab; fear – страх – qo'rquv; love – любовь – muhabbat/sevgi. Sifatlar (holatni belgilash): happy – счастливый – baxtli/xursand; sad – грустный – qayg'uli/xafa; angry – сердитый – g'azabli/asabi; frightening – страшный – qo'rqinchli. Fe'llar (harakat/holat jarayoni): to rejoice – радоваться – quvonmoq/xursand bo'lmoq; to grieve – горевать – g'am yemoq; to fear – бояться – qo'rqmoq; to love – любить – sevmok.

Solishtirma tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tili leksik jihatdan eng differensiallangan va ko'plab nuansli sinonimik qatorlarga ega. Masalan, anger kontsepti uchun rage (badhazm g'azab), fury (o'tli g'azab), wrath (diniy yoki poetik kontekstdagi g'azab), ire (adabiy, arxaik) kabi so'zlar mavjud. Bu ingliz madaniyatining individual psixologik tajribani aniq nomlashga intilishini aks ettiradi[10].

Rus tili ham boy hissiy leksikaga ega bo'lib, uning o'ziga xos jihati prefikslardan hosil bo'lgan ko'plab fe'llar (раз-сердиться, рас-строиться) va kuchaytiruvchi-emotsional sufiksli otlar (злока, домище, радостька) mavjudligidir. Bu hissiyotlarning kuchini va shaxsiy munosabatni ifodalash imkoniyatini kengaytiradi.

O'zbek tilida esa hissiy leksikaning asosiy xususiyati uning obrazlilik, ko'pincha obraz-sxematik tafakkur bilan bog'liq bo'lishidir. Ko'plab so'zlar faqat ma'lum grammatik shakllarda (qo'rqanda, xursand bo'lganda) yoki juft so'zlar (alam-hasrat, g'am-qayg'u, xursand-chavandoz) sifatida tez-tez ishlatiladi. Bundan tashqari, o'zbek tilida his-tuyg'ular ifodasida tana a'zolari bilan bog'liq leksika keng qo'llaniladi: ko'ngli (könül) – ruhiy holat markazi, jigar – mehr-muhabbat o'rni, yurak – jasorat va sevgi ramzi[11].

2. Frazeologiya va his-tuyg'ular: madaniy kodning tildagi aksi frazeologik birliklar his-tuyg'ularni ifodalashda eng muhim madaniy-ma'naviy komponent hisoblanadi, chunki ular ko'pincha universal hodisalarni milliy madaniy ramzlar va obrazlar orqali ifodalaydi.

Kontsept	Ingliz tilida	Rus tilida	O'zbek tilida
Quvonch	to be on cloud nine (to'qqizinchi bulutda), to be over the moon (oy ustida)	быть на седьмом небе (yettinchi osmonda), летать от счастья (baxtdan uchmoq)	baxti kulgan (baxti kulgan), osmonga yetmoq (osmonda yetmoq), ko'ngli shoda (ko'ngli guncha)
G'azab	to blow a fuse (sigareti yonmoq), to hit the roof (tomga chiqmoq)	выйти из себя (o'zidan chiqmoq), сорвать зло (yovuzlikni yirtmoq)	jig'i bilan o'ynash (jigari bilan o'ynash), jig'iga tegmoq (jig'ariga tegmoq), qoni qaynamoq (qoni qaynamoq)
Qo'rquv	to have butterflies in one's stomach (qorningda kapalaklar bor), to shake like a leaf (bargdek titramoq)	душа в пятки ушла (jon tovonlarga tushdi), волосы дыбом встали (sochlari tik turdi)	qalbi duk (yurak o'lik), dili qorong'i (ko'ngli qorong'i), qo'li-oyog'i bo'shashmoq

Tahlildan ko'rinadiki, universal jihat – barcha tillarda hissiy holatlarni ifodalashda yuqorilik (quvonch), issiqlik (g'azab), tana reaksiyasi (qo'rquv) obrazlari qo'llaniladi. Madaniy-spetsifik jihat esa quyidagilarda namoyon bo'ladi: ingliz frazeologiyasida texnik (fuse) va uy-

joy (roof) metaforalari ustunlik qilsa, rus tilida ko'proq jismoniy holatning keskin o'zgarishi (выйти из себя) va tabiat (лист) obrazlari uchraydi. O'zbek frazeologiyasi esa inson tana a'zolari (jigar, qalb, qon) va tabiat (osmon, shoda – lola gulining kurtagi) bilan chambarchas bog'liq.

His-tuyg'ular ifodasining kognitiv modellari: metafora va metonimiya Kontseptual metaforalar tahlili his-tuyg'ular tili uchun asosiy hisoblanadi. Uchala tilda ham bir qator universal metaforik modellari mavjud:

G'azab – bu suyuqlik (issiglik) yangi bosim ostidagi konteyner: to boil with anger (ing.), кипеть от злости (rus.), qaynab ketmoq (o'zb.). Bu model g'azabning tanadagi fiziologik ta'siri (qon bosimining oshishi, issiqlik hissi) asosida shakllangan.

Quvonch – bu yuqori ko'tarilish, yorqinlik: to be on top of the world (ing.), быть на седьмом небе (rus.), osmonga erishmoq, yurakni nur to'ldirmoq (o'zb.).

Qayg'u – bu og'irlik, quyosh yorug'ligining yo'qolishi: a heavy heart (ing.), тяжело на сердце (rus.), ko'ngli og'ir (o'zb.). Biroq, har bir til o'ziga xos metaforik modellarni ham taklif qiladi. Masalan:

O'zbek tilida: Keng qo'llaniladigan “meva/gul” metaforasi. Quvonch yosh va go'zallik bilan bog'lanadi: dilxush (yurakni quvontiradigan), ko'ngli shoda (gunchadek ochilgan yuragi). Muhabbat esa nozik, parvarish talab qiladigan narsa sifatida tasvirlanadi: muhabbat mevasi, mehr guli.

Rus tilida: “tabiat hodisasi” va “jang/shikastlar” metaforasi. Буря чувств (hissiyotlarning bo'roni), разбитое сердце (sindirilgan yurak), тоска гложет (qayg'u kemirmoqda).

Ingliz tilida: “biznes, o'yin, matematik obyekt” metaforasi. To invest emotions (hissiyotlarni investitsiya qilmoq), to be emotionally bankrupt (hissiy jihatdan bankrot), to count your blessings (baxtlaringizni hisoblang).

Metonimiya ham muhim rol o'ynaydi, ayniqsa tana a'zolari orqali his-tuyg'ularni ifodalashda. Masalan, yurak (heart/сердце/юррак) metonimiyasi sevgi va jasoratni, ko'ngil (soul/душа/көнгил) esa ichki dunyo va kayfiyatni ifodalash uchun ishlatiladi. Biroq, jigar metonimiyasi (sevgili, bolalar uchun) faqat o'zbek va boshqa turkiy tillarda, shuningdek, fors va arab tillari ta'sirida keng tarqalgan bo'lib, rus yoki ingliz tillarida to'g'ridan-to'g'ri analogi yo'q[12].

His-tuyg'ular ifodasining pragmatikasi: kontekst, funktsiya, madaniy qoidalar His-tuyg'ularni ifodalovchi birliklarni qo'llash pragmatikasi har bir madaniyatning kommunikativ qoidalariga chuqur bog'liq. Rasmiylik darajasi va kommunikativ strategiyalar:

Ingliz tilida (ayniqsa, Britaniya varianti), understatement (kamsitish, past baholash) va hissiyotlarni nazorat qilish ko'pincha maqbul hisoblanadi. Kuchli his-tuyg'ularni bemalol ifodalash o'rniga, kinoya (Oh, great! – vaziyat yomon bo'lganda) yoki kuchsizlantiruvchi so'zlar (a bit annoyed, rather sad) qo'llaniladi.

O'zbek tilida esa, oilaviy va do'stona muloqot doirasida, his-tuyg'ularni ochiq, jo'shqin, obrazli ifodalash qadrlanadi. Baxtni nishonlash (“Baxtingizga to'y qildik!”), g'amni umumlashtirish (“G'amingizni o'zim bilan olib ketay”) kabi fatik va ekspressiv vazifalar muhim ahamiyatga ega.

Rus tilida chuqur va to'liq hissiyotni ifodalash, ko'pincha dramatik she'riy vositalar bilan, keng tarqalgan. Bu adabiy an'ana va “keng ruh” stereotipi (широта души) bilan bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Арутюнова, Н.Д. (1999). Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры.
2. Kovechesh, Z. (2000). Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge University Press.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
4. Nurmonov, A., va boshq. (2020). O'zbek tilining frazeologik lug'ati. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
5. Sharipov, Sh.S. (2018). Pragmalingvistika asoslari. Toshkent: Universitet nashriyoti.
6. Shomaksudova, M. (2015). Til va madaniyat: o'zbek va ingliz tillaridagi madaniyatlararo muloqot. Toshkent: Turon zamin ziyo.
7. Шаховский, В.И. (2008). Лингвистическая теория эмоций. М.: Гнозис
8. Wierzbicka, A. (1999). Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge University Press.

Ilokativ kuch (Speech Acts): Bir xil his-tuyg'u turli tillarda turli ilojalarni amalga oshirishi mumkin. Masalan, g'azabni ifodalash:

To'g'ridan-to'g'ri qoralash (ingliz va o'zbek tillari): “I'm furious with you!” / “Senga juda achchiqlanman!”

Tantanali yoki poetik shikoyat (rus tilida): “Да как ты мог?!” (Qanday qilib mumkin edi?!)

Savol shaklidagi kinoya (barcha tillarda, lekin xususiyatlari farqli): “Are you serious?” (ing.), “Ты в своём уме?” (rus.), “Aqling boshidami?” (o'zb.)

Madaniy taqiqlar va imtiyozlar: Har bir madaniyatda ba'zi his-tuyg'ularni ochiq ifodalashga ruxsat beriladi, ba'zilariga esa cheklovlar qo'yiladi. Masalan, o'zbek an'anaviy kommunikativ madaniyatida katta yoshdagiga yoki obro'li shaxsga nisbatan ochiq g'azab bildirish qat'iy man etilgan. Buning o'rniga, norozilik (“Xo'p, yaxshi” – ohangga qarab) yoki yumshoq ogohlantirish kabi bilvosita usullar qo'llaniladi. G'azab ko'pincha o'ziga nisbatan (“O'zimga g'azablantir”) yoki uchinchi shaxs orqali ifodalanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ingliz, rus va o'zbek tillarida his-tuyg'ularni ifodalovchi til birliklarining kognitiv-pragmatik xususiyatlarini qiyosiy o'rganish quyidagi asosiy xulosalarni chiqarishga imkon berdi:

Kognitiv darajada uchala til ham hissiy tajribani tizimlashtirishda universal kontseptual metaforalardan (konteyner, yuqori-quyi, issiglik-sovuqlik) foydalanadi. Biroq, bu universal modellarning aniq lingvistik ifodasi madaniy kodga bog'liq: o'zbek tili tabiat va tana a'zolari obrazlariga, rus tili – jismoniy o'zgarish va tabiat hodisalariga, ingliz tili – texnik, biznes va o'yin metaforalariga moyil.

Leksik-semantik darajada ingliz tili nuansli sinonimiyaga, rus tili – affiksalar orqali emotsional kuchni oshirishga, o'zbek tili – obrazli juft so'zlar va tana a'zolari leksikasiga asoslangan tizimga ega. Bu har bir tilning o'ziga xos tafakkur uslubi va dunyoni idrok etish usuli bilan bog'liq.

Pragmatik darajada his-tuyg'ularni ifodalashning madaniy strategiyalari keskin farq qiladi. Ingliz madaniyatida (ayniqsa Britaniya) hissiyotlarni nazorat qilish va understatement ustunlik qilsa, o'zbek madaniyatida ochiqlik, jo'shqinlik va hamjihatlikka intilish, rus madaniyatida esa chuqurlik va to'liqlikni ifodalash ko'proq namoyon bo'ladi. Bu farqlar jamiyatdagi individualizm/kolektivizm darajasi, kommunikativ an'analar va adabiy meros bilan belgilanadi.

His-tuyg'ular tili – bu nafaqat lug'at, balki milliy mentalitetning oynasidir. O'zbek tilidagi hissiy ifodalarning ko'p qirraliligi uning obrazli tafakkur, tabiatga chuqur singib ketganligi va an'analar bilan mustahkam bog'liqligini ko'rsatsa, ingliz tilidagi ifodalarning ko'pligi individual psixologik tajribani aniqroq nomlashga intilishini, rus tilidagi ifodalarning kengligi va kuchlilikligi esa hissiyotlarning chuqurligi va dramatikligini aks ettirishga qaratilganligini ko'rsatadi.

Amaliy takliflar: Madaniyatlararo muloqot va tarjima amaliyotida hissiy ifodalarni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish ko'pincha kommunikativ muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkin. Madaniy ekvivalentni izlash, pragmatik moslashtirish (pragmatic adaptation) zarur.

O'zbek tilining kognitiv tilshunosligini rivojlantirish uchun boshqa hissiy kontseptlar (uyat, achchiqlanish, hasrat) va ularning boshqa turkiy va sharq tillaridagi o'xshashliklari/farqlarini o'rganish bo'yicha keyingi tadqiqotlar olib borish muhimdir.